

INNEHÅLL

Företal	5
Bygden och byn - en orienterande översikt	9
Boningshusen och deras inredning	19
Belysning	33
Husgeråd och prydnadsföremål	40
Uthusen	48
Levnadssätt - Mat och dryck	58
Dräkt och textilier	83
Personlig och allmän hygien	104
Jordbruk, boskapsskötsel, skogsarbete m. m	120
jakt och fiske	152
Seder och bruk	163
Sjukdomar och sjukvård	175
Sociala förhållanden	191
Skolväsen	205
Den stora emigrationen - Amerikafeberns tid	216
Folk rörelser	224
Handel och marknad	238
Folkspråket	250
Ordförteckning	257

Skolväsen

Ej minst på skolväsendets område är den förändring stor, som intill 1900-talets mitt ägt rum sedan de två sista decennierna på 1800-talet. Skillnaden i kostnader för folkundervisningen talar sitt tydliga språk. Nu göras alla anordningar efter stora mått och givas dyrbara former; tiden kräver så, menar man, eller framtiden kräver så, ty det hela måste läggas på lång sikt; det är "de breda lagren" det gäller, och för de breda lagren är endast det bästa gott nog. Centralisationen idé i fråga om folkskoleväsendet var ej uppfunnen under det tidiga skedet. Den hade ju förresten ej gått att tillämpa, om man försökt. Det fanns ju då inga bilar eller bussar att skyndsamt frakta ungarna med från avlägsna byar i socknen till skolan i stationssamhället eller kyrkbyn.

I min födelsebygd var skolhuset uppbyggt alldeles i början av 1870-talet. Också dessförinnan hade givetvis obligatorisk skolgång bedrivits enligt folkskolestadgan, men man hade då måst hålla till i de större bondgårdarna. De lärare man haft tillgång till, hade väl ej alltid vederbörliga pappersmeriter men ändå befunnits kapabla att undervisa. Over den saken vakade med osviklig skärpa den mäktige och stränge prosten, som själv varit lärare vid Karlstads gymnasium och var medlem av den dåtida föreningen för folkupplysning, så i det hänseendet kunde man vara trygg.

Med tillkomsten av skolhuset anställdes seminarieutbildad lärare och lärarinna, den förstnämnde för "storskolan", folkskolan och den senare för småskolan. Båda voro ambulerande, läraren på två och lärarinnan på tre "stationer". Läraren hade det bekvämast, enär han hade sitt stadigvarande hem i skolhuset på ena stationen, i Näs' skolrote. När han höll sin lagstadgade termin i Acksjöns rote, måste han dagligen morgon och kväll vandra till fots

den 3 å 4 km långa vägen, hur vädret än var. Lärarbostaden i skolhuset i Acksjön använde han sålunda endast under rasterna, medan han åt sin medförda matsäck och vilade sig en stund. Annorlunda var det för lärarinnan, som var ambulerande på tre ställen. Hon kom flyttande till vardera stället, då hon där skulle börja en ny termin och var boende under tiden i platsens enkla lärarbostad, som bestod av rum och kök. Det senare var på samma gång förstuga, i vilken man satt in en spis. Hon kunde omöjligen såsom läraren bo på endast ett av ställena, avståndet mellan hennes ambuleringsstationer gjorde den saken otänkbar.

Ännu på 90-talet funnas många, som aldrig en enda dag gått i skola, men icke förty kunde de läsa, och många av dem ej blott kunde läsa utan voro intresserade av läsning; skriva kunde de likaledes, även om det i vissa fall var dåligt, men kunde dock skriva sitt namn. Man var ej hänvisad till att - såsom något årtionde tidigare varit ganska vanligt bland allmogen - i stället för namnteckning rita sitt bomärke. Förf. erinrar sig blott en enda verklig analfabet bland bygdens invånare. Det var en man, född så sent som 1849, alltså efter folkskolestadgans tillkomst, och som levde in i 80-årsåldern men aldrig ens lärde sig läsa, trots att han var en eljest klok och praktisk man. Orsaken härtill torde helt enkelt ha varit, att han saknade läslust och i barnaåren fick följa sin egen vilja och låta bli att gå i skolan.

Annorlunda var det med gamla Mor Rosalia, som gick i hjälphus och i 50-årsåldern var tillfällig hjälp hos småskollärarinnan, "mamsell Britta-Maja". Denna tog sig för att lära Rosalia skriva - läsa kunde hon - så att gumman sedan kunde själv skriva till sina båda söner i Amerika.

I rättvisans namn måste nog sägas, att den goda läskunnigheten bland de gamla, de som aldrig gått i skola, till icke ringa del var prästernas förtjänst. Husförhören hade haft det goda med sig, även om de många fall vara fruktade.

Husförhör höllos ännu något år efter sekelskiftet, fastän de då mera hade karaktär av bibelförklaring, även om prästen gjorde en eller annan fråga till deltagarna.

*Småskollärarinnan
Maria Andersson, den
namnkunniga
"mamsell Britta-Maja".*

Nitiska i sitt kall voro de, lärare som lärarinnor, trots de låga löner och de förmåner i övrigt, som bestodos dem. När fortsättningsskolan infördes år 1888, fick läraren särskilt betalt för den och kunde därmed förskaffa sig en liten ökning, om än så obetydlig, i inkomst. Nyheten med fortsättningsskola väckte alls ingen anklang bland befolkningen. Ja, den ansågs av mången som ett onyttigt påhitt.

Man resonerade så, att när barnen hunnit genomgå folkskolan, voro det minsann på tiden, att de ägnade sig åt "att göra nytta". Komme de ej ut i det direkta förvärvsarbetet, behövdes de i hemmen.

Om den första fortsättningskursen kan anföras, art läraren hade åtskilligt besvär med att få ihop nödigt antal elever för att den över huvud skulle komma till stånd. Ur ålderssynpunkt var det därför en högst blandad elevskara, som infann sig den vintriga dag, då den nymodiga kursen började. Där voro vuxna män med yrkesutbildning i skilda fack och som "varit ute i världen" i åtskilliga år; de äldsta eleverna voro 27 å 28 år, de yngsta 10 år, alltså sådana, som ej ännu gått ut folkskolan men kommit med för att förkovra sig, något som skolläraren ej hade det ringaste emot - elevantalet fick ett välkommet tillskott, så att skolsalen blev fullsatt till sista plats.

Kursen fick efter hand det omdömet, att den fyllde sin uppgift, även om lärjungeskaran som sagt ur nutida synpunkt skulle verka lite besynnerlig och oenhetlig. Men även de stora eleverna funno undervisningen vara av nytta och intresse. Kursplanen upptog också mera

praktiskt medborgerliga ting än det vanliga skolschemat, som ägnade många timmar åt katekesläsning och kristendomsundervisning. I någon mån förekommo de dock i fortsättningskursen. Och läraren hade säkerligen en viss förkärlek för dens. Vare detta ingalunda sagt som något förklenande till min berömvärd nitiske gamle lärares minne, som i stället är värd en uppriktig honnör för sitt aldrig sviktande nit. Men människoöden gestalta sig ofta så underligt - han skördade så ringa erkänsla för sin uppoffrande plikttrohet den gamle Nils Gustaf Johansson. Hans ålders dar förbittrades av tragiska familjeförhållanden, och såsom han själv sade om sig - trots allt sitt slit hela sitt liv måste han svälta ihjäl; han dog i mag-och strupkräfta.

Enkelhet, för att ej säga torftighet, präglade genomgående dåtidens skolväsende. Men det kan dock sägas ha varit fullt i nivå med den allmänna levnadsstandarden för "folket i gemen". Skattebetalarna sågo med tillfredsställelse, att socknen ej tyngdes ner av "onödiga" kostnader.

*Folkskolläraren
N. G. Johansson.*

Skollokalen var enkel men ljus och glad genom de många fönstren. Väggarna voro tapetserade med billiga, mönstrade tapeter och taket klätt med spänd vitlimmad papp. Vid främre kortändan stod katedern med skåp på sidorna och ett par lådor framtill. Den var målad i ek, men skivan svartmålad. I skåpen förvarades bl. a. några "tavlor" på papp med bilder från bibliska historien, avsedda för småskolan. Inga tavlor prydde väggarna; en karta över Heliga landet på Kristi tid, en dito över Skandinaviska halvön, en över Europa samt två gamla globkartor kunde ju betraktas som väggdekorationer. Som ett märkligt tillskott i undervisningsmaterialet kom 1888 ett tellurium. Det var en stor händelse, men det var så sällan vår lärare demonstrerade det. Det var allt för dyrbart att stå i skolsalen, det förvarades på hans rum.

På nedre kortväggen voro två dörrar, den vänstra ledde till köket och farstun, den högra till rummet. Mellan dörrarna var eldstaden - i form av en stor nisch, murad av tegelsten och öppen så, att två stora gjutjärnskakelugnar kunnat placeras i den bredvid varandra. Utefter väggarna funnos väggfasta bänkar, också "ådrade i ek". På dessa fingo lärjungarna ställa sina "nesten", d. v. s. korgar eller knyten med matsäck, samt lägga sina ytterkläder, ifall de hade några sådana. Anmärkningsvärt är, att lärarinnan, som alltså hade småskolan, förbjöd sina disciplar att ställa nestknytet ovanpå lång-bänken - de skulle ställas under den, på golvet alltså! Vad detta skulle tjäna till, är okänt; hygieniskt var det i alla händelser ej.

Vanliga skolpulpeter för barnen förekommo ej, i stället fick man reda sig med långa bänkar av hyvlad plank och 1 1/2 tums bräder. Varje bänk var avsedd för fem lärjungar. Översidan av bänken var sluttande, varigenom det blev bekvämare vid skrivning. Under denna skiva funnos fem öppna fack, ett för varje barn. Däri lade var och en sina böcker och andra mobiler, somliga t. o. ni. "nestet" och mössan. Dessa primitiva bänkar voro omålade, tunga och klumpiga och obekväma, den långa sitsen utgjordes av en rak plank, och några ryggstöd förekom ej. Kravet på ett sådant skulle säkert ha ansetts som orimligt.

På tvärbänken nere vid utgångsdörren stod ett laggat träämbar med järnhank, målat rödbrunt utanpå och vitt inuti. I ämbaret hängde en liten skopa av järnbleck, och ämbaret innehöll dricksvattnet. En gång om dagen skulle ämbaret fyllas med nytt vatten, och vattenhämtningen fingo lärjungarna ombestyra. Eldningen som ock städning av skolsalen och farstun skulle också utföras av lärjungarna i vad det rörde folkskolan; givetvis tillkom det då också dem att på morgonen öppna ytterdörren till skolan. Åliggandena ifråga utfördes av dem, som ej bodde för avlägset och skedde i tur och ordning. Veden till skolan ombesörjdes av roten. Eldningen i kakelugnarna kunde ombesörjas av en enda, men att sopa skolsalen på kvällen hjälptes man åt med ett par- tre stycken. Verktyget var hemmagjorda sopkvastar, mestadels av björkris. Dem hade man förstås medfört hemifrån. Sopskyffeln hade skolkassan bekostat.

Någon gång under terminen skulle skolsalen skuras, och det var en fröjdedag av stora mått. Då sammankommo pojkar och flickor, så många som voro hugade, medförande nödiga grejor, såsom skurämbar, tvagor och annat. Vad som gjorde företaget så glädjefullt, var att det på samma gång var knyttfest i kafferepets tecken. Flickorna hade med sig förning efter råd och lägenhet, om det också var efter nutida begrepp rätt så magert med kaffebröd. Vetebrödet var väl alltid så gott som uteslutande torra skorpor, samt någon kringla, och av kakor förekom väl kanske några pepparkakor. Men vilket kalas i alla fall? De större flickorna dirigerade arbetet såsom sakkunniga, och pojkarna hjälpte till att skura; de ville visa sitt nit och skurande i sitt anletes svett. Emellanåt gjordes pauser, och då dracks kaffe. När doppat tagit slut, drack man "slätt" kaffe - det var fest i alla fall. Ja, somliga festade så på kaffe, att de blevo illamående. Någon gång i senare hälften av 90-talet anställdes en äldre kvinna som städerska för skolan, hon skulle städa, elda o. s. v., och därmed var ju ett avsevärt framsteg gjort.

Småskolan var tvåårig och folkskolan treårig, tills den senare, år 1888, blev fyraårig, alltså på fyra klasser, som alla skulle samtidigt hållas i verksamhet av en och samme lärare. Det gick dock bra, fastän det blev rätt mycken samläsning med två, kanske ibland med tre klasser; det gällde då katekes eller biblisk historia.

Gällde det däremot räkning, tillämpades ibland en mycket gammalmodig metod; och det var då fråga om endast en klass: Disciplarna fingo ställa upp sig i en halvkrets i ena nedersta

hörnet av skolsalen och med tillhjälp av griffeltavlor öva sig i räkning under ledning av någon äldre kamrat, som alltså var mentor eller "monitör", såsom det brukade heta längre tillbaks i tiden. Dylika räknetimmar voro disciplerna allt annat än förtjusta över - det blev nämligen så outhärdligt tröttande att stå under en eller måhända två lektionstimmars tid, i synnerhet för svaga och klena stackare.

Der förekom någon gång, att en liten kammarorgel inkvarterats i skolan, och då blev det orgelmusik till morgon- och aftonpsalmen - det gav högtidligt allvar och stämning åt andaktstanden mer än eljest.

Mera permanent var det med orgelmusik i skolan nere i det centrala skoldistriktet (i närheten av kyrkan och järnvägsstationen). Där fanns den lilla utrangerade kyrkorgeln från 1700-talet, en antik pjäs, som ej trampades utan "dross" med en bred läderrem, i vars ända satt en tvärkavle att hålla i, när man drog. Denna orgel spelade läraren då på vid morgon- och aftonbönen. Tjänsten att stå bredvid orgeln och ideligen draga i remmen fingo de större pojkarna på sin lott. De voro mycket noga att hålla reda på vems turen var att draga, ty detta var en ganska mödosam men alls icke nöjsam syssla.

Den förut omnämnda småskollärarinnan "mamsell Britta-Maja", vars namn annars var Maria Andersson, var en i sitt slag ovanlig kvinna. Den magra, oerhört steniga moränbacke, som omgav skolhuset, bröt hon med tillhjälp av endast sina disciplar, som voro enbart småskolebarnen, så småningom upp och förvandlade till en vacker, symmetriskt och regelbundet anordnad trädgård med häckar, gräsplaner, rabatter och blomsängar. Skolroten fann sig då föranlåten att låta sätta upp ett snyggt, rödmålat staket kring skolhuset och dess omgivning i sin helhet. Lärarinnans odlargärning blev t.o.m. omnämnd i en av lanstidningarna, vilket var något remarkabelt på den tiden.

Mamsell titulerades hon som sagt, lärarinnan, fastän det på bygdens språk alltid hette mansell. Sträng var hon, hart när till övermått, och hade därför hos barnen en respekt, som gränsade till fruktan. Hon hade ett häftigt temperament men var på samma gång mycket godhjärtad och hjälpsam. Till sitt väsen verkade hon mera man än kvinna, hade ett manligt utseende och klädde sig delvis manligt, bar alltid stjärkrage och rosett under den svarta sammetsjackan; hatten var till modellen en liten herrhatt, och så hade hon alltid kortklippt hår, något som var rätt ovanligt bland kvinnor då för tiden.

Det hände, att föräldrar klagade hos prostens över lärarinnans stränghet men rönste där föga förståelse. Om de "letade över hela